

האסתטיקה של שלטון החוק: RUSSIAN CULTURE, PROPERTY RIGHTS, AND THE MARKET ECONOMY בעקבות הספר THE MARKET ECONOMY

ליאור ברשק*

הביקורת על ספרו של אוריאל פרוקצ'יה - RUSSIAN CULTURE, PROPERTY RIGHTS, AND THE MARKET ECONOMY - מתרכזת בדיונו בשלטון החוק, ובמיוחד בשימוש שפרוקצ'יה עושה בארכיטקטורה על-מנת להמחיש את טענותיו על שלטון החוק. הטיעון המרכזי של הביקורת הוא שהניגוד בין סמכות אימננטית לבין סמכות טרנסצנדנטית מבאר את ההבדלים שפרוקצ'יה מוצא בין מצב שלטון החוק ברוסיה לבין מצבו במערב, וכן בין הארכיטקטורה של רוסיה לבין זו של המערב.

קריאה בספרו של אוריאל פרוקצ'יה משולה לשיטוט בבוסתן מלא עצי פרי מגוונים ונדירים. הספר שזור היסטוריה השוואתית של שיטות משפט בהיסטוריה אינטלקטואלית ובהיסטוריה של הציון, הארכיטקטורה, המוזיקה והספרות. התובנה העומדת ביסוד הספר היא שכל ההיסטוריות הללו כרוכות זו בזו וזורות אור זו על זו. את התובנה הבסיסית הזו פרוקצ'יה ממחיש ומפתח באמצעות השוואה בין שיטת המשפט הרוסית לבין המשפט שהתפתח במערב אירופה למן תקופת הרנסנס. השוואה זו נעשית על רקע ההבדלים התרבותיים בין רוסיה והמערב. טענותיו של פרוקצ'יה לגבי ההבדלים בין שיטות המשפט שהוא סוקר, ולגבי הקשר בינם לבין ההבדלים בין התרבויות שמתוכן הן צמחו, הן לדעתי מאירות עיניים ומשכנעות. הדוגמות הרבות מעולם הספרות והאומנות שבאמצעותן פרוקצ'יה מאפיין את התרבויות של רוסיה והמערב הן שובות לב ומדויקות כאחד. בעמודים הבאים אציע הערות אחדות על המושג "שלטון החוק", אשר שב ועולה בכמה פרקים בספר. הספר נפתח בפרק הסוקר את ההומניזם של הרנסנס. פרוקצ'יה טוען בפרק זה כי האישיור שניתן ברנסנס לקיום הארצי והזמני של האדם הוביל לעליית החוזה כמכשיר הרוחם את כוח הכפייה של המדינה להגנה על העדפות שרירותיות של פרטים. הרעיון החוזי המשיך

* דוקטור, מרצה בכיר, המרכז הבינתחומי הרצליה. הרשימה מבוססת על דברים שנישאו בעל-פה ביום-עיון לציון פרסום ספרו של פרופ' אוריאל פרוקצ'יה.
1 URIEL PROCACCIA, RUSSIAN CULTURE, PROPERTY RIGHTS, AND THE MARKET ECONOMY (2007) (להלן: פרוקצ'יה).

להתגבש במערב עם צמיחתן של תיאוריות אינדיווידואליסטיות, כגון הכלכלה הקלסית ותורת האוטונומיה של קנט. בפרק הבא, שכותרתו "אינדיווידואליזם", פרוקציה סוקר את צמיחתן של תיאוריות אינדיווידואליסטיות אלה ואת זיקתן לדיני החוזים. הוא מראה כי רעיונות הומניסטיים ואינדיווידואליסטיים לא נספגו והוטמעו בתרבות הרוסית, אלא חלחלו לתוכה רק באופן שטחי ולמראית עין. הפרק הבא בספר עוסק במושג הסמכות, ובו אתרכו ברשימה קצרה זו. מדיון במושג הסמכות פרוקציה עובר לדיון בעושר, שגם ביחס אליו אימצו רוסיה והמערב גישות מנוגדות. בעוד שבמערב סללה התיאולוגיה הקלוויניסטית את הדרך לאתוס הקפיטליסטי, התיאולוגיה האורתודוקסית ברוסיה קידשה עוני וסגפנות. בשעה שהקלוויניזם הניח את היסוד לצמיחת דיני התאגידים המודרניים ולפעילות כלכלית שוקקת, לא הצליחה רוסיה להשתחרר מתרבותה הריכוזית, ושימרה את שליטת הממשלה על פעילותם של התאגידים.

שני הפרקים האחרונים בספר עוסקים במושג האמת ובניגוד שבין האיקונה לבין המילה. לדעת פרוקציה, צמיחתם של דיני החוזים במערב הייתה קשורה באופן הדוק לאמונה ביכולתו של האדם להכיר את העולם ולפעול בתוכו באופן אפקטיבי. בתרבות הרוסית, לעומת זאת, שרר חשד עמוק הן כלפי ממצאי החושים והן כלפי ההיגיון הצרוף. רוסיה לא נטלה צד בוויכוח בין האמפיריציזם האנגלי לבין הרציונליזם הקונטיננטלי, אלא דחתה בכוח את שתי הגישות כאחת. הסכלות, שגולמה בדמות "השוטה הקדוש", נתפסה ברוסיה כביטוי לחסד אלוהי וכדרך הבטוחה אל האמת האולטימטיבית. בפרק האחרון "האיקונה והמילה" פרוקציה טוען כי עליית החוזה במערב נעשתה אפשרית בזכות המעבר שהתחולל בו מתרבות של דימויים לתרבות של מילים. רוסיה, לעומת זאת, נשארה תרבות של דימויים במשך מאות ארוכות. גם בתפיסת הדימוי עצמו נבדלה רוסיה מהמערב: התיאולוגיה האורתודוקסית העדיפה את הדוקטרינה של נוכחות אלוהית שהמאמינים מתאחדים עימה באיקונה על רעיון הייצוג שהועלה על נס באומנות, במדע ובתיאולוגיה של המערב. המושג המרכזי העובר כחוט השני בכל פרקי הספר הוא מושג החוזה. ברשימה זו אתמקד דווקא ברעיון אחר שהספר נוגע בו, והוא רעיון שלטון החוק. שלטון החוק נידון בפרק המוקדש למושג הסמכות, אם כי הוא מוזכר גם בפרקים אחרים. פרק זה נחתם בנספח מאיר-עניינים העוסק בארכיטקטורה, ואף שלכאורה אין זה הסיום הטבעי והצפוי לדיון בשלטון החוק, דיונו של פרוקציה בארכיטקטורה מתאר לדעתי בצורה הקולעת ביותר את ההבדלים בין יחסה של רוסיה לחוק ולסמכות לבין יחסו של המערב אליהם.

הפרק המוקדש לרעיון הסמכות נפתח בהגדרה כללית למושג סמכות כשליטה על חיי אחרים המשלבת כוח כפייה עם טענה לצדקת המטרות שלשמן הוא מופעל.² לאחר הגדרה כללית זו, מתערבבים זה בזה לאורך הפרק שני אפיונים שונים של סמכות שהקשר ביניהם אינו מובהר. על-פי האפיון הראשון, סמכות היא כפייה של אורח חיים, "העדפות" או ערכים על הכפופים לה. במערב של ימי הביניים הפרט נולד לתוך סדר נתון שבו אורח חיו והעדפותיו הוכתבו לו ברגע לידתו. לטענת פרוקציה, הסמכות במובנה זה החלה להיעלם באופן איטי עם המצאתו או גילויו של ה"עצמי" בתקופת הרנסנס. במערב התחולל

מעבר הדרגתי לשיטה שבה הפרטים הם מקור ההעדפות של עצמם, והמדינה מעמידה את מנגנוניה לשירות מערכת ההעדפות השרירותית של כל פרט ופרט. לפי המחבר, מעבר זה התחיל עם ירידת כוחה של הדת, נמשך עם צמיחתה של המדינה החזקה בתקופת הרנסנס, והגיע לשיאו עם הופעת החוזה, אשר החליף את רעיון הסמכות ברעיון האוטונומיה של הפרט. פרוקציה כותב:

"In the Middle Ages, authority was either directly divine (the authority of God) or divinely inspired (the authority of the crown, by the Grace of God). In the secularized Renaissance and Post-Renaissance worlds, the seat of authority passed on to the state, and to its coercive agent, the Law. The authority of the state however, cannot remain intact if successfully assaulted by the rise of contract."³

קודם לכן הוא כותב:

"The Russian model of a complete subjugation of individual persons to the overriding will of a person or institution of authority did not originate in Russia. It was prevalent throughout Western Europe for the most of its medieval history. Medieval sovereigns reigned supreme. Seigniorial rights could not be fruitfully disputed. The individual was born into her station in life, from which all departures were not tolerated. The world was well structured. As the individual has not yet discovered herself, she had no right to assert her desires, to claim recognition, or to modify the world in recognition of her own personal aspirations. But this robust hierarchical structure started to give way in the late Middle Ages; it was seriously breached during the Renaissance; and it was completely demolished in the age of modern constitutionalism."⁴

בדרך אגב אציין כי התיאורים הללו אינם מתיישבים זה עם זה באופן מושלם. מחד גיסא, המחבר מתאר את מלכי ימי הביניים כשליטים עליונים ("reigned supreme"), ומאידך גיסא, הוא מרמז שבימי הביניים הצרה הדת באופן משמעותי את כוחם של השליטים הארציים, ושכוחם טפח והתבסס רק בתקופת הרנסנס. מכיוון שהרנסנס לא הכה שורשים באדמת רוסיה, לא התרחשה בה כל דעיכה או הצטמקות של הסמכות. החברה הרוסית נשארה אוטוקרטית ומדרגית במהותה. פרוקציה

3 שם, בעמ' 115.

4 שם, בעמ' 108.

מעגן את טענותיו בהבחנה של דמסקה בין מדינות אקטיביות לבין מדינות ריאקטיביות.⁵ על-פי דמסקה, תכליתה של המדינה הריאקטיבית היא לשמש מסגרת המסייעת לאזרחים לקדם את מטרותיהם האישיות. בתרבות כזו, שבה העדפות אישיות הן חזות הכל, החוזה נהפך למכשיר העיקרי ליצירת נורמות משפטיות. בניגוד למדינה הריאקטיבית, המדינה האקטיבית חותרת לכפות על אזרחיה תפיסה מקיפה של החיים הטובים. המדינה האקטיבית שואבת מהתפיסה האתית שלה תוכניות שאפתניות לתיקון מוסרי של אזרחיה. המכשיר המשפטי המרכזי במדינה כזו אינו החוזה, אלא צו המדינה – צו אשר צדדים לחוזה אינם יכולים להמירו בהסדר חלופי פרי יצירתם.

על-פי האפיון השני של רעיון הסמכות המופיע בפרק, סמכות מתמצה בשרירות משפטית, כלומר, בהעדר עקרונות משפטיים המעניקים לאזרחי המדינה זכויות סובסטנטיביות, להבדיל מזכויות פרוצדורליות. המשפט של ימי-הביניים, גם במערב, התאפיין לדברי המחבר בהעדר זכויות סובסטנטיביות.⁶ ברוסיה, לטענתו, נשאר המשפט פרוצדורלי בעיקרו עד לא מכבר, ואולי אף עד ימינו ממש. גם כאשר התיימר המשפט הרוסי, בכמה נקודות מפנה בתולדותיו, ליהפך לכוח חברתי מחדש, הוא הסתפק בסופו של דבר בהענקת זכויות פרוצדורליות. שיטה כזו, שפרוקצ'יה מכנה אותה "purely procedural system", אינה מייחסת לצדדים זכויות מהותיות *ex ante*. הצדדים אינם תובעים בבית-המשפט את מימושן של זכויות המוקנות להם בדין, אלא מבקשים מהשופטים להעניק להם זכויות. תפקידם של השופטים אינו מצטמצם להכרעה בין העילות והטיעונים המועלים על-ידי הצדדים. בידם לכפות על הצדדים הסדר שאינו נגזר מהכרעה בין הטענות היריבות, אלא משקף את הסדר החברתי האידיאלי בעיניהם.⁷

לדעת פרוקצ'יה, אם עליית החוזה סימנה את סופה של הסמכות במובנה הראשון (סמכות ככפיית אורח חיים "נכון" על האזרחים), את סופה של הסמכות במובנה השני (סמכות כהעדר זכויות סובסטנטיביות) סימנה עלייתו של שלטון החוק. אולם הקשר בין שתי ההתפתחויות ההיסטוריות הללו – אשר פסחו לדברי פרוקצ'יה על רוסיה – הוא חמקמק. כיום הזיקה בין פלורליזם ואינדיבידואליזם לבין שלטון החוק נראית לנו מובנת מאליה, אולם הקשר המושגי בין הישגים אלה של המערב הינו עמום. ניתן לדמיין תרבות שהיא סמכותית רק באחד ממובנים אלה. אפשר לחשוב על חברה שבה בתי-המשפט מוציאים מן הכוח אל הפועל זכויות מהותיות קיימות ואף-על-פי-כן היא "אקטיבית" במובנו של

5 MIRJAN DAMAŠKA, THE FACES OF JUSTICE AND STATE AUTHORITY §§ 73–75, 80–82 (1986).

6 ראו דיון אצל פרוקצ'יה, לעיל ה"ש 1, בעמ' 117–118.

7 פרוקצ'יה מתאר באריכות את המושג "purely procedural system". ראו שם, בעמ' 105, 117–118. הוא חוזר על הניגוד שבין שלטון החוק לבין שיטה פרוצדורלית טהורה בעמ' 183. המושג "שיטת משפט פרוצדורלית טהורה" היה יכול לקבל עיבוי תיאורטי שלא ניתן לו בספר. למשל, היה אפשר להעלות את השאלה כיצד התהליך ההתפתחותי שפרוקצ'יה מייחס למשפט במערב – המעבר משיטה פרוצדורלית לשיטה שבמרכזה זכויות מהותיות – מתיישב עם מודלים התפתחותיים אחרים, כגון התיאוריה של ובר לגבי התפתחות הרציונליות המשפטית או התיאוריה של דורקהיים על המעבר מסולידריות מכנית לאורגנית.

דמסקה, מכיוון שהיא שואפת להכתיב לפרטים ערכים ואורח חיים מסוימים. מאידך גיסא, אפשר לדמיין חברה שאין לה עניין לכפות על חבריה אורח חיים מסוים אך היא מתנהלת ללא מערכת של זכויות סובסטנטיביות אפקטיביות.

ובכל־זאת, הקשר של אוטונומיה ופלורליזם לשלטון החוק אינו מקרי. יש טעם רב לדון בתופעות אלה בכפיפה אחת כאשר אנו מנסים לעמוד על קנקנה של שיטת משפט. מכיוון שלשלטון החוק מציין את האחידות הקיימת בחברה – בין היתר את תחולתם האחידה של עקרונות סובסטנטיביים על כלל האזרחים – הקשר בין פלורליזם לבין שלטון החוק אינו אלא הקשר שבין ריבוי ואחידות בחברה, וניתן להבינו בדרכים שונות. לדעתי, יש להבין את שלטון החוק כתוצר של השלכת האחידות של החברה אל מחוץ לחברה.⁸ לאחר שהושלכה אל מחוץ לחברה, אחידותה של החברה לובשת את הצורה של חוקה. השלכה זו של אחידותה של החברה מאפשרת ואף מעודדת את קיומו של פלורליזם בחברה, מכיוון ששוני בין פרטים בתוך החברה משמר את אחידותה מחוץ לה. השלכה זו גם מבססת את שלטון החוק מכיוון שהיא מכפיפה את כל בני־התמותה לחוק המוכתב לחברה מגבוה, וכך שוללת מהשלטון את השררה שבהקצאת זכויות לאזרחים לפי ראות עיניו. הקשר בין הפלורליזם והאוטונומיה של הפרט לבין שלטון החוק נעוץ אפוא בכך ששניהם מושתתים על השלכת אחידותה של החברה אל מחוץ לה וגילומה של אחידות זו בחוקה המוחלת על החברה מגבוה.

הרעיון בדבר חיצוניותו של החוק ביחס לחברה יכול להופיע בחברות ובתרבויות שונות בגרסות מטפיזיות יותר או מטפיזיות פחות. הרעיון של חוק עליון מופיע בתרבויות רבות כשהוא מקופל במושג של חוק עתיק שאליו כל בני־התמותה, כולל השליטים והשופטים, כפופים במידה שווה. גרסה זו של רעיון שלטון החוק נרמזת על־ידי פרוקציה בספרו כאשר הוא מתאר את תפיסתו של קוק (Coke) שלפיה החוק מגולם באופן שלם ומלא באוצר התקדימים של המשפט המקובל. כל בני־התמותה, כולל בעלי השררה, כפופים, לדעת קוק, לחוק המתגלה באמצעות החלה מתודית של תקדימים.⁹

מהתפיסה המוצעת של שלטון החוק כמושתת על הרעיון של חוק עליון נובעת תפיסה של שפיטה הדומה לזו של דוורקין, לפיה מחלוקת פרשנית בין שופטים אינה מכרסמת בשלטון החוק, אלא מבטאת ומקדמת אותו.¹⁰ מחלוקת פרשנית נותנת ביטוי לחיצוניותו של

8 גישה זו הוצגה על־ידי בהרחבה בסדרת מאמרים. ראו ליאור ברשק "אזרח ומדינה בדמוקרטיה (בעקבות בג"ץ 164/97 קונטרם בע"מ נ' משרד האוצר, פ"ד נב(1) 289)" משפטים לב Lior Barshack, *Constituent Power as Body: Outline of a Constitutional* (2001) 217 *Theology*, 56 U. TORONTO L.J. 185 (2006); Lior Barshack, *The Communal Body, The Corporate Body and the Clerical Body: An Anthropological Reading of the Gregorian Reform, in SACRED AND SECULAR IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN CULTURES: NEW* הפילי והמשפחה, בעקבות ע"פ 4596/98 פלונית נ' מדינת ישראל" מחקרי משפט 7 (1) 20 (2003).

9 פרוקציה, לעיל ה"ש 1, בעמ' 156, 209.

10 ראו את תפיסת שלטון החוק במונחים של "תות הזכויות" בספרו של דוורקין: RONALD DWORCKIN, *A MATTER OF PRINCIPLE* (1985).

החוק ביחס לחברה, וכן מבססת ומקבעת את החיצוניות הזו. אחת התוצאות של הפיקציה של חיצוניות החוק היא החזקה שקיים רובד של משמעות נסתרת מאחורי החומרים המשפטיים הנערמים זה על-גבי זה במהלך ההיסטוריה של שיטת משפט. מחלוקת בין פרשנים מאששת את אופיו הנסתר של מושא הפרשנות, וקושרת טקסטים משפטיים לחוק העליון העומד מאחוריהם – אל מקור התבונה והכוח המחייב הגלומים בהם. בניגוד לאופן שבו הארט תופס את תפקידו של בית-המשפט,¹¹ שופטים אינם יכולים להתנער מהמשימה של חקר החוק העליון המסתתר מאחורי כלליה של שיטת משפט. המשמעות הסמויה צריכה להיבחן ולהיחקר שוב ושוב על-מנת לקשור טקסטים משפטיים למקור התוקף החיצוני שלהם, ולאשרר את האותנטיות של הבשורה הגלומה בהם, אשר אינה יכולה להיגזר רק מנסיבות כתיבתם או קבלתם.¹²

אם פרשנות היא הביטוי והמכשיר לקיומו ולשימורו של שלטון החוק, עלינו לצפות למצוא במשטרים טוטליטריים פרקטיקה שיפוטית אשר נמנעת או נרתעת מפרשנות. ובר סבר כי צדק פורמלי הוא המעצור למשטרים סמכותניים, אך אפשר שדווקא פרשנות, ולא פורמליזם, היא המענה לכוח פוליטי השואף להשתחרר מעול החוק, וזאת למרות הגמישות המיוחסת לפרשנות כמתודה שיפוטית.¹³ גוסטב רדברוך טען אחרי מלחמת-העולם השנייה כי בתי-המשפט בגרמניה הנאצית השתלכו במשטר מכיוון שהם יישמו את לשון החוק באופן דווקני ופורמלי.¹⁴ בניגוד לעמדה של רדברוך, היסטוריונים בעשורים האחרונים טוענים כי בתי-המשפט בגרמניה הנאצית לא היו פורמליסטיים מספיק, וכי הם סטו בקלות מלשון החוק על-מנת לשרת את המשטר. בתי-המשפט, כך נטען, שקלו שיקולים אידיאולוגיים ופוליטיים, והיו מסורים להגנת טוהר הדם והאדמה. בניגוד להסברים חלופיים אלה, נראה שהמאפיין הייחודי של בתי-משפט במשטרים טוטליטריים אינו עודף פורמליות או חוסר פורמליות, אלא הסירוב לבחון טעמים פורמליים וסובסטנטיביים אלה מול אלה במסגרת פרשנות. את התמוטטות שלטון החוק במשטרים טוטליטריים אי-אפשר להסביר באמצעות עליגנותם היחסית של שיקולים פורמליים או אידיאולוגיים בפסיקה. התמוטטות זו נובעת מדילול המיצוע הפרשני בין קטגוריות שונות של שיקולים. רצון העם או רצון המנהיג

11 H.L.A. HART, *THE CONCEPT OF LAW* (Oxford, 2nd ed. 1994)

12 ראו את כתיבתו של גדמר על פרשנות כדרך לחלץ מתוך טקסט את ה"בשורה" (proclamation) האצורה בו: HANS-GEORG GADAMER, *PHILOSOPHICAL HERMENEUTICS* (David E. Linge ed., 1977)

13 ובר כותב: "formal justice is repugnant to all authoritarian powers, theocratic as well as patriarchic, because it diminishes the dependency of the individual upon the grace and power of the authorities" MAX WEBER, *ECONOMY AND SOCIETY* 812 (Guenther ed., 1978). ראו: Roth & Claus Wittich eds., 1978) בניגוד לעמדתו של ובר, טענתי היא כי כאשר כללים פורמליים מוחלים לא לאור העקרונות העומדים ביסודם (ואולי גם כאשר הם מוחלים לאור עקרונות), הם ניתנים לתמרון בנקל על-ידי השלטון.

14 Gustav Radbruch, *Statutory Lawlessness and Supra-Statutory Law*, 26(1) OXFORD J. LEGAL STUD. 1-11 (2006). לדיון ברציונל התאולוגי ראו: INGO MÜLLER, *HITLER'S JUSTICE: THE COURTS OF THE THIRD REICH* (1991)

נהפכים למעין חי ומפכה של חוק, אשר אינו מתיר מקום לפרשנות.¹⁵ במשטרים שאינם טוטליטריים הפרשנות מאשררת שוב ושוב את חיצוניותו של החוק: היא מכפיפה הן שיקולים פוליטיים או אידיאולוגיים והן שיקולים פורמליים לחוק עליון, באמצעות קריאתם זה לאור זה באופן המייצר מחלוקת פרשנית. לסיכום נקודה זו, אם ההבנה המוצעת של פרשנות היא משכנעת, נראה שהתהליך המתואר על-ידי פרוקציה של דעיכת הסמכות על שני מובניה במערב הושתת על הכרה בחוק עליון וקבלה של הפרשנות כאמצעי לחשיפתו. ייתכן שניתן להבין את שיטת המשפט הרוסית לאור ההשערה שהיא לא טיפחה מסורות ופרקטיקות של פרשנות. גם באומנות ובארכיטקטורה של רוסיה אפשר, כך נראה, לזהות מגמה דומיננטית של דחייה של טרנסצנדנציה ופרשנות.

פרוקציה מציע תובנות חשובות על שלטון החוק כאשר הוא כותב על ההבדלים הכלליים בין האומנות הרוסית לבין זו של המערב, ובמיוחד בדיון שלו על הארכיטקטורה של סנט-פטרסבורג, החותם את הפרק העוסק ברעיון הסמכות ובשלטון החוק. ההשוואה המקבילה שפרוקציה עורך בין הסגנונות האומנותיים והסגנונות המשפטיים של רוסיה והמערב היא מרתקת ופורצת דרך. המבנה הכללי של עבודות אומנות משקף, כך מניח פרוקציה, את המבנה של החברה אשר מייצרת וצורכת אותן. על בסיס הנחה זו ניתן לצפות שהאומנות המערבית תיתן ביטוי לדעיכת הסמכות במערב, כלומר, לפלורליזם ולשלטון החוק. כאשר פרוקציה מתאר את הארכיטקטורה של הרנסנס, להבדיל מזו של סנט-פטרסבורג, הוא אכן טווה קשר בין שני המובנים של סמכות שהשתרגו זה בזה לאורך דיונו: סמכות כהכתבת אורה חיים "נכון" וסמכות כשרירות שיפוטית. לארכיטקטורה של הרנסנס, מרמז פרוקציה, יש מבנה חוקתי – מבנה המבשר את דעיכתה של הסמכות על שני גילוייה, מכיוון שהוא מטפח פלורליזם אתי באמצעות מערכת של זכויות סובסטיביות שרשיות המדינה מחויבות לכבד. ברעיון החוקתי טמונה אפוא הזיקה בין פלורליזם לבין שלטון החוק, והוא בא לידי ביטוי באומנות כמו בחיים. בארכיטקטורה של הרנסנס, כמו בדמוקרטיה ליברלית, קיים ריבוי של קולות, אמונות ואורחות חיים, אשר חוסים תחת סדר חוקתי אפקטיבי אחד. פרוקציה כותב:

"In public law and in politics, the blending of voices generates a constitutional order. In private law, it makes room for contract. In art, it ushers in a sense of proportion. In the art of architecture, it balances space against space, line against line, wall against window."¹⁶

בניגוד לארכיטקטורה של הרנסנס, הארכיטקטורה של ארמון החורף בסנט-פטרסבורג,

15 כבר באמצע שנות השלושים טען פרנץ נוימן כי שיטת המשפט הנאצית מבוססת על תפיסה אימננטית של ריבונות. המשפט הנאצי, העיר נוימן, מצא ברצונו של המנהיג בסיס אימננטי. FRANZ NEUMANN, THE RULE OF LAW: POLITICAL THEORY AND THE LEGAL SYSTEM IN MODERN SOCIETY 289 (1986).

16 פרוקציה, לעיל ה"ש 1, בעמ' 140. לדיון בפוליפוניה במוזיקה ראו שם, בעמ' 243.

שהייתה אמורה לייבא לרוסיה את הסגנון האיטלקי, לא שמה את הדגש בגיוון ובמתח בין פרטים. חוש המידה ומורכבות הקומפוזיציה פינו את מקומם בארמון-החורף לתצוגה ראווה של עוצמה באמצעות הממדים המגלומניים של המבנה, המונוטוניות המייגעת של החזיתות, וגודש העיטורים המיועד להרשים את המתבוננים מבחוץ. הטיעון של פרוקצ'יה נתמך על-ידי טיעונים מקבילים שהועלו ביחס לארכיטקטורה הטוטליטרית. הארכיטקטורה הצאריסטית של סנט-פטרסבורג מבשרת במובנים מסוימים את הארכיטקטורה של המשטרים הטוטליטריים של המאה העשרים. הנקודה המעניינת היא שגם המשטרים הטוטליטריים במאה העשרים התיימרו לפסוע בעקבות הארכיטקטורה הקלאסית וכשלו בכך בדיוק מאותן סיבות שמעמידות את הארכיטקטורה הצאריסטית בצל זו של הרנסנס. במסה מרתקת על התוכניות שהוכנו על-ידי ארכיטקטים נאציים להרחבת רובע המוזיאונים בברלין, הראה ההיסטוריון של האדריכלות וולפגנג שאכה כיצד הניאו-קלאסיציזם הטוטליטרי פישט באופן עקבי את השפה המורכבת של הארכיטקטורה הקלאסית לטובת "emphatic massiveness" (heavy, bulky rustication) and a defiant bastion-architecture¹⁷.

ניתן לעגן את טענתו של פרוקצ'יה בדבר המבנה ה"חוקתי" של האדריכלות ההומניסטית בעמדה כללית לגבי ערכן האסתטי של עבודות אומנות. העמדה שלפיה הצורה והערך האסתטיים של עבודת אומנות נעוצים ביחסי-הגומלין בין פרטים שונים ומנוגדים היא עמדה מסורתית באסטיקה. פרנסיס הצ'סון טבע הגדרה ידועה של יופי כאחדות שבגיוון.¹⁸ לדעת הצ'סון, כשלים אסתטיים נובעים מחוסר איוון בין שני עקרונות אלה, כלומר, מאחדות מוגזמת או מגיוון מופרז בין פרטים. עמדה כללית זו לגבי הצורה והערך האסתטיים הוחלה לא אחת על ארכיטקטורה. למשל, בעבודת-ביכורים שלו בנושא הפסיכולוגיה של הארכיטקטורה, טען היינריך וולפלין כי יצירה אדריכלית כמוה כגוף האדם – מכלול של חלקים (איברים) שונים הפועלים למען תכלית משותפת.¹⁹ במחקריו המאוחרים יותר על הרנסנס זיהה וולפלין את השילוב של אחדות המכלול ומובחנות הפרטים כתמצית הארכיטקטורה של הרנסנס.²⁰ היחסים בין ריבוי ואחדות בעבודת אומנות מקבילים ליחסים בין ריבוי ואחדות בחברה פלורליסטית המאורגנת באמצעות מגילת זכויות: כשם שחברה פלורליסטית משליכה את אחדותה לספֵרה גבוהה יותר – הספֵרה של החוקה עצמה – כך ניתן לומר שמשמעותה ואחדותה של עבודת אומנות מושלכות על-ידי יצירה, קהלה ומבקר אל ספֵרה הממוקמת מאחורי הרובד הגלוי, המתאפיין בריבוי ובגיוון של פרטים.

17 Wolfgang Schäche, *Nazi Architecture and Its Approach to Antiquity: A Criticism of the 'Neoclassical' Argument, with Reference to the Berlin Museum Plans*, in ARCHITECTURAL DESIGN 81, 86 (1983). על המתחים והניגודים אשר מגדירים את הארכיטקטורה הקלאסית ועומדים בבסיס מורכבותה ראו: ALEXANDER TZONIS & LIANE LEFAIVRE, CLASSICAL ARCHITECTURE: THE POETICS OF ORDER 278 (1986).

18 FRANCIS HUTCHESON, AN INQUIRY INTO THE ORIGINAL OF OUR IDEAS OF BEAUTY AND VIRTUE (1725).

19 ראו: Heinrich Wölfflin, *Prolegomena to a Psychology of Architecture*, in EMPATHY, FORM, AND SPACE: PROBLEMS IN GERMAN AESTHETICS, 1873–1893 149, 166 (1994).

20 HEINRICH WÖLFFLIN, THE SENSE OF FORM IN ART 119–133 (1958).

כמו שלטון החוק, צורה אסתטית מושתתת על ההשלכה של אחדות לספּרה חיצונית ועלומה. כמו בחיים החברתיים, גם בעבודות אומנות ניגודים עזים בין פרטים שונים הופכים את אחדות המכלול למרוחקת ולחמקמקה יותר. באמצעות פרקטיקות של יצירה, צריכה וביקורת אומנות, חברות נותנות ביטוי למבנה חברתי המושתת על השלכה של אחדות, ואולי אף מחשלות מבנה זה.

כשם שפרשנות משפטית מתחקה אחר משמעותו של חוק עליון, כך פרשנות באומנות שואפת לפענח את אחדותה הנסתרת של יצירה. וכשם שבשיטות משפט טוטליטריות אין מקום לפרשנות, כך ההד־קוליות, הפשטנות הדידקטית והשקיפות האידיאולוגית של הארכיטקטורה הטוטליטרית של המאה העשרים ושל הארכיטקטורה הפרוטו־טוטליטרית של סנט־פטרסבורג אינן מותרות מקום לפרשנות. בהשוואה שפרוקצ'יה עורך בין שיטת המשפט והארכיטקטורה של המערב לבין אלה של רוסיה הוא אינו מצביע על ההכרה בטרנסצנדנציה כשורש השוני בין התרבויות הרוסית והמערבית. אולם בנקודות אחרות בספר, כגון בדיונו באיקונות הרוסיות, הוא מאפיין את התרבות הרוסית במונחים של "נוכחות". התפיסה האורתודוקסית של נוכחות האל באיקונה, המתוארת על־ידי פרוקצ'יה בהרחבה, משקפת אותה דחייה של טרנסצנדנטיות אשר באה לידי ביטוי גם בארכיטקטורה ובמשפט של רוסיה. כאשר הוא מושווה ליצירות של ברונלסקי, אלברטי ושאר אדריכלי הרנסנס, ארמון־החורף בסנט־פטרסבורג מתגלה כסוג של איקונה.

